

מן האסטרולוגיה אל הפסיכולוגיה

מבוא:

ראשונים רבים שבו והדגישו את החשיבות המרובה של אגדות חז"ל. האגדה היא הכלי הספרותי העיקרי בה מסרו חכמים את יסודות האמונה ודרכי המוסר וההנהגה הראויה. הראשונים הזהירו מפני הטעות הנפוצה, הרואה באגדות פולקלור בלבד. יחס זלזלני זה מעקר את האגדות ממקומן, ואין אנו מצליחים בשלו לחשוף בתוכן את הרעיונות העמוקים במצויים בדברי חז"ל. אסור שהסגנון יטעה – הסגנון הוא אמנם סגנון סיפורי, שמצא את מקומו בספרי "כה עשו חכמינו" ובשל כך נקבע בתודעתנו כשייך לעולם הסיפורים לילדים. ברם, סגנון זה הוא הכלי משלי בלבד, ותפקידו של הלומד הוא למצוא את המשל, על ידי הפשטת הסיפור ומציאת גרעינו הרוחני, והבנת הרעיון היסודי הטמון בהם. כיוון שלומד אדם את היחס הנכון לאגדת חז"ל הוא מוצא בתוכם את יסודות מחשבת חז"ל ודרכיה של תורה. חז"ל עצמם קבעו לא אחת כי דווקא האגדה קיפלו את העולם הרוחני העשיר. ההלכה מהווה את חוט השידרה, ואילו האגדה היא העולם המקיף יסוד קבוע ונצחי זה ונותן לו את משמעותו. לפיכך, המבקש לדעת את תפיסת עולמם הכללית של חז"ל ימצאנה ראשית בדרך בה קבעו את ההלכה, ואת ביאור הדרך ומשמעותה ימצא בעולמה של האגדה.

במוקד מאמר זה עומדים שלושה סיפורים העוסקים בתגובתם של חכמים לדברי החוזים בכוכבים. סיפורים אלו נמצאים במסכת שבת כחלק מסוגיית "אין מזל ישראל", העוסקת בשליטת המזלות השמימיים בעולמו של עם ישראל. על אף ההבדלים הגדולים שבין הסיפורים, יש בהם יסודות משותפים, המלמדים חלק מיחסם של חז"ל לאסטרולוגיה. לאחר ניתוח היסודות העקרוניים הנלמדים מהסיפורים, נשתמש בהם כמודל להבנת יסודות פסיכולוגיים במשנתם של חז"ל, על ידי העתקת משנתם בתחום האסטרולוגיה למשנתם בתחום הפסיכולוגיה.

מסכת שבת קנו ע"ב:

... ומדשמואל נמי, אין מזל לישראל. דשמואל ואבלט הוו יתבי, והוו קאזלי הנך אינשי לאגמא. אמר ליה אבלט לשמואל: האי גברא אזיל ולא אתי, טריק ליה חיויא ומיית. אמר ליה שמואל: אי בר ישראל הוא - אזיל ואתי. אדיתבי אזיל ואתי. קם אבלט, שדיה לטוניה אשכח ביה חיויא דפסיק ושדי בתרתי גובי. אמר ליה שמואל: מאי עבדת? - אמר ליה: כל יומא הוה מרמינן ריפתא בהדי הדדי ואכלינן. האינדנא הוה איכא חד מינן דלא הוה ליה ריפתא, הוה קא מיכסף. אמינא להו: אנא קאימנא וארמינא. כי מטאי לגביה שואי נפשאי כמאן דשקילי מיניה, כי היכי דלא ליכסיף. אמר ליה: מצוה עבדת! נפק שמואל ודרש: וצדקה תציל ממות ולא ממיתה משונה, אלא ממיתה עצמה.

ומדר"ע נמי, אין מזל לישראל. דר"ע הויה ליה ברתא, אמרי ליה כלדאי: ההוא יומא דעיילה לבי גנא - טריק לה חיויא ומיתא. הוה דאיגא אמילתא טובא. ההוא יומא שקלתא

למכבנתא, דצתא בגודא, איתרמי איתיב בעיניה דחיויא. לצפרא כי קא שקלה לה - הוה קא סריך ואתי חיויא בתרה. אמר לה אבוה: מאי עבדת? - אמרה ליה: בפניא אתא עניא, קרא אבבא, והווי טרידי כולי עלמא בסעודתא, וליכא דשמעיה. קאימנא, שקלתי לריסתנאי דיהבית לי, יהבתיה ניהליה. אמר לה: מצוה עבדת! נפק ר"ע ודרש: וצדקה תציל ממות ולא ממיתה משונה, אלא ממיתה עצמה.

ומדרבי נחמן בר יצחק נמי, אין מזל לישראל. דאימיה דרבי נחמן בר יצחק אמרי לה כלדאי: בריך גנבא הוה. לא שבקתיה גלויי רישיה. אמרה ליה: כסי רישך, כי היכי דתיהוי עלך אימתא דשמיא, ובעי רחמי. לא הוה ידע אמאי קאמרה ליה. יומא חד יתיב קא גריס תותי דיקלא, נפל גלימא מעילויה רישיה דלי עיניה חזא לדיקלא, אלמיה יצריה, סליק פסקיה לקיבורא בשיניה.

תרגום הסיפורים – באדיבות עידו חברוני:

וגם מ[סיפורו של] שמואל [אנו לומדים ש]אין מזל לישראל:
שמואל ואבלט (=חכם לא-יהודי) ישבו בצוותא, חלפו על פניהם כמה אנשים [בדרכם] לאגם [לקצוץ קנים].

אמר לו אבלט לשמואל: האיש הזה [אחד מחבורת ההולכים] ילך ולא ישוב; יכיש אותו נחש וימות.

אמר לו שמואל: אם בן ישראל הוא – ילך וישוב!

בעודם יושבים [שם] שב [אותו אדם].

קם אבלט, השליך את משאו [של האיש ההוא על הקרקע] ומצא בתוכו נחש חתוך לשניים.

אמר לו שמואל [לאיש]: מה עשית?

אמר לו: בכל יום אנו מניחים את לחמנו (=כל אחד את פיתו שהביא מביתו) במשותף ואוכלים. [היום] היה אחד מאיתנו שלא הייתה לו פת [להניח במאגר המשותף] והתבייש בכך. אמרתי להם: היום אני אוסף [את הלחם מכולם] ומניחו [במשותף]. כאשר הגעתי אליו (=לאיש שלא הייתה לו פת) עשיתי את עצמי כמי שנוטל ממנו בכדי שלא יתבייש.

אמר לו [שמואל]: מצווה עשית!

יצא שמואל ודרש: "וצדקה תציל ממות" - ולא [רק] ממיתה משונה, אלא [אפילו] ממיתה עצמה.

וגם מ[סיפורו של] רבי עקיבא [אנו לומדים ש]אין מזל לישראל:

לרבי עקיבא היתה בת. אמרו לו החוזים בכוכבים: ביום שבו תיכנס לחדר כלולותיה יכיש אותה נחש ותמות.

היה [רבי עקיבא] מודאג מאוד בשל כך.

באותו יום [שבו נכנסה בתו לחדר הכלולות], נטלה [הכלה] את סיכת ראשה ונעצה אותה בסדק שבקיר. קרה ונכנסה [הסיכה] בעינו של הנחש [שהסתתר בתוך הקיר].

בבוקר, כשנטלה אותה, נמשך ובא הנחש אחריה.

אמר לה אביה: מה עשית?

אמרה לו: בערב בא עני [ו]קרא בפתח והיו עסוקים כולם בסעודה ואף אחד לא שמע אותו. קמתי ולקחתי את מנת האוכל שנתת לי ונתתיה לו.

אמר לה: מצווה עשית!

יצא רבי עקיבא ודרש: "וצדקה תציל ממות" - ולא [רק] ממיתה משונה אלא [אפילו] ממיתה עצמה

וגם מ[סיפורו של] רבי נחמן בר יצחק [אנו לומדים ש]אין מזל לישראל: אמרו החוזים בכוכבים לאמו של רבי נחמן בר יצחק: בנך גנב יהיה! לא הייתה [אמו] מניחה אותו [ללכת] גלוי ראש; אמרה לו: כסה ראשך בכדי שיהיה מורא שמים עליך, ובקש רחמים [מהקב"ה]. לא היה יודע [רבי נחמן] מדוע אמרה לו [כך]. יום אחד היה יושב ולומד תחת עץ תמר, נפלה גלימתו מעל ראשו, הרים עיניו והביט בעץ, תקף עליו יצרו, טיפס [על העץ] וקטף בשיניו אשכול תמרים.

מהן הנקודות המשותפות העולות מהסיפורים השונים?

א. חכמי ישראל התייחסו בכובד ראש לדברי החוזים בכוכבים. שמואל הלך לבדוק את חבילת הקנים שנשא חוטב העצים על כתפיו, בידעו כי דברי החוזים בכוכבים אינם שבים ריקם; רבי עקיבא דאג מאוד למשמע דברי החוזים בכוכבים, ולא התעלם מהם, כי אם עקב אחר מאורעות הנוגעים לביתו. העובדה כי היה נחש בקיר לא הפתיעה אותו; אמו של רב נחמן בר יצחק התמודדה עם מה שגילו לה החוזים בכוכבים. למעלה מכך, בסופו של דבר התברר כי החוזים בכוכבים צדקו, וכוחות הגניבה פעלו בעוצמה מרובה בליבו של רב נחמן. מכאן אנו למדים כי על אף העובדה שהאסטרולוגיה צמחה מחוץ לגבול התורה, לא בזו לה חכמינו.

ב. יחס זה מלמד כי חז"ל לא התעלמו מכוחות הטבע כפי שנתפשו אז, ולא טענו כי אין השפעה כלל לכוכבים. ניתן לדבר על האסטרולוגיה כמדע של אותו הזמן. אין הכוונה ביחסם של חז"ל לכך שהכוכבים הם הקובעים את מה שעלול להתרחש. חז"ל התייחסו לכוכבים כאל תמרור המלמד מה עשוי לקרות. האסטרולוגים יודעים לקרוא את הסימנים לדברים שנקבעו מראש, ועל כן לא ניתן להתעלם מדבריהם.

ג. חידושם העיקרי של הסיפורים טמון בעובדה כי אף שיש כוח בכוכבים, ויש בדבריהם יסוד אמיתי – ניתן להתמודד עימו. על אף העובדה שיש בדברי החוזים בכוכבים ממש, אין אנו מקבלים אותם כדבר מה שכבר נקבע, כי אם כבסיס לשינוי. בשלוש הסיפורים הצליחו הגיבורים להתמודד עם הכוכבים בצורות שונות – לעיתים באופן מלא ולעיתים באופן חלקי. הנחש אמנם היה בחבילת הקנים של החוטב, אולם הוא הצליח לבטל את השפעתו, ובסופו של דבר הוא היה כרות לשניים; ביתו של רבי עקיבא אכן עמדה בסכנת הכשה, אולם היא הצליחה להתמודד עימה; אמו של רב נחמן בר יצחק הצליחה למנוע את נפילתו בכבלי היצר, כל עוד הוא שמר על דרכה. חידוש עיקרי זה הוא שיעמוד במרכז עיונו בהמשך. לעולם יכולה בחירתו החופשית של האדם להתמודד אפילו עם מה שנקבע מראש, ונרשם בכוכבים.

ד. אין דרך מלאכותית להתמודד עם הכוכבים. התמודדות זו חייבת לנבוע מתוכיות האדם המצוי תחת איום, ואין היא יכולה להיעשות על ידי אדם אחר. שמואל לא סיפר לאדם על האיום הרובץ

עליו, אף שהוא האמין לדברי החוזה בכוכבים שסכנה כזו קיימת. רבי עקיבא לא אמר דבר לביתו – אף שהוא חשש שמא הדברים אמת, הוא לא הזהיר אותה באופן מיוחד. בכך הוא לימד לדורות כי לא ניתן אלא להעמיד את האדם על רגליו שלו, ולצפות כי בכוח בחירתו הוא יתמודד עם הבעיה. בכיוון ההפוך לימד אותנו הסיפור על רב נחמן בר יצחק שאימו ביקשה להתמודד נגד תכונותיו במקומו, ולא הצליחה. לא ניתן לקבל אחריות על דמותו של האדם, ולא ניתן לפתור את בעיותיו על ידי נטילת האחריות על חיו במקומו. ה. עיקר הדרך להתמודד עם הסכנות שהכוכבים מלמדים עליהן היא על ידי צדקה וחסד. האגדה ממשיכה בכך את אחד הקווים הבולטים בנבואה, המנוסחת היטב בדברי הושע הנביא "כי חסד חפצתי ולא זבח ודעת אלוקים מעולות". התיקון אותו נדרש האדם לעשות בעולמו מתחיל מתשתיות ארץ. אין הוא מתחיל בתיקון הנחת תפילין או טיב כשרות המאכל, כי אם ברגישותו החברתית, בתשומת לב למצוקת האחר, בהסכמה להתמודד עם הבעיה, ובהצלת עשוק מיד עושקו. ברם, חז"ל לא באו לומר כי זו הדרך היחידה וכי זה הדבר החשוב היחיד הקיים. בסיפור האחרון התמודדה אמו של רב נחמן בר יצחק עם הבעיה על ידי חבישת כיפה לראשו. בכך מלמדים חז"ל כי אין לפרש לא את דברי הנבואה ולא את דברי האגדה כבאים לשלול ח"ו את החשיבות המרובה הקיימת גם במצוות שבין אדם למקום. דרכים רבות לתיקון עולם, אך יש בהם סדר – מתיקון העולם החברתי והמוסרי ועד לביצור הקשר שבין אדם למקום. ו. המסר המרכזי העולה מהסיפורים הוא מורכב. הסיפורים פותחים בקביעה "אין מזל לישראל", וכותרת זו מלמדת לכאורה שאין המזל שולט בישראל כלל וכלל. לא נדרשת עשייה מסוימת כדי להינצל מציפורני המזל, והאדם מישראל מוגן באופן אוטומאטי, מהיותו בן לעם היהודי, מגורל המזל. ברם, הסיפורים מסתיימים בהדגשת מעשה מיוחד שהיה על האדם לעשות כדי להינצל ממה שלימדו הכוכבים עליו. דרכים רבות יש ליישב סתירה זו, ונראית כי העיקרית שבהן מלמדת על צרוף שני עניינים: "אין מזל לישראל" פותח את האופק האפשרויות. אין הוא מבטיח את הצלתו של היהודי מהגורל המיועד לו, כי אם מאפשר את הצלתו. מדובר בפתיחת שער, אך את הכניסה לשער חייב האדם לעשות בכוחות עצמו, ואם לא יעשה זאת ימצא עצמו נופל ברשת המזל. חוטב הקנים יכול היה להינצל מהגורל כיוון שאין מזל לישראל, אך אם לא היה רגיש למצוקת חבירו – לא היה ניצל; בפי ביתו של רבי עקיבא נפתחו השערים, אך רק רגישותה לרעב העני היא שרשמה אותה בספר החיים; אמו של רב נחמן בר יצחק הצליחה לעשות דבר מה מכוח בחירתה, אך כיוון שהתגלה שאין זו בחירתו שלו הוא נפל בגורל שיועד לו, כיוון שלא התמודד עם הסכנה.

האם מצויה במערכת סיפורים זו משמעות לימינו? האם יש בהן הוראה היכולה למלא את רוח האדם שאינה מאמין באסטרולוגיה, ורואה בה דבר שיש להתעלם ממנו? כאמור בתחילת דברינו, ננסה לראות בסיפורים אלה מודל להתייחסות לנושא בו הם לא עסקו כלל. סיפורים אלה

עוסקים במדע האסטרולוגיה, ואילו אנו ננסה להסיק מהם מסקנות ביחס למדע אחר – הפסיכולוגיה. השוואה בין יחסם של חז"ל לאסטרולוגים לבין יחסם האפשרי לפסיכולוגים תדריך אותנו הדרכה מסודרת ביחס לפסיכולוגיה. נסדר את הדברים בדיוק באותו סדר בו ניתחנו את המסקנות העולות מן הסיפור: א. יש להתייחס בכובד ראש לפסיכולוגיה. האדם נתון במערכת חוקים מסוימת, ותולדות חייו הם תוצאה של דברים רבים. חלקם נובעים ממתען גנטי שהוא מביא עימו, חלקם ממאורעות שהוא חווה לאורך ימי חייו ואולי אף קודם לידתו, וחלקם נעוצים בתגובות לוואי לבחירות שונות שהוא עשה במשך חייו. לא יהיה זה נכון להתעלם מהמדד הפסיכולוגי. כשם שחז"ל התייחסו בכובד ראש לעולם האסטרולוגי, מוטל עלינו לעשות דבר מה מקביל בעולם הפסיכולוגי, ולשקול שיקולים שונים הנובעים ממדע זה. נכון הוא שיש מחלוקות פנימיות רבות בין פסיכולוגים, אולם סביר להניח כי כאלה היו גם בין האסטרולוגים, והעובדה שלא כל דבר מוסכם וברור אינה צריכה לעכב מאימוץ משנה פסיכולוגית עקבית וקוהרנטית. ב. יחס חיוני זה לפסיכולוגים גורר כמובן גם יחס עקרוני משמעותי למסגרות חוקיות בהם נתון האדם. הפסיכולוגיה אינה משתלטת על תפיסת העולם, אך לא ניתן להתעלם ממנה. אין היהדות בזה למדעים שנוצרו חוצה לה, גם אם מדובר לא רק במדעי הטבע כי אם במדעי הרוח, החברה והנפש.

ג. חידושם העיקרי של חז"ל ביחס לפסיכולוגיה זהה ליחס לאסטרולוגיה – לעולם אין המציאות הפסיכולוגית בה נתון האדם קובעת באופן מוחלט את גורלו. היא מציאות שיש להתחשב בה, ויש לה השפעה רבה על רוחו של האדם. ברם, הבחירה החופשית של האדם היא היא היסוד העיקרי הקובע את דרכו. בכל מציאות פסיכולוגית שהאדם נתון בה, כל עוד היא לא חרגה לתחום הפסיכיאטרי (וייתכן אף שגם בתחום זה יש הדברים נכונים) יש להעמיד את עיקר הכל על הבחירה החופשית של האדם. אין זה משנה עם איזה מתען גנטי נולד האדם, אין זה משנה מה עבר עליו בילדותו והיכן צמח, אין זה משנה אילו הרגלים אימץ לעצמו כתוצאה ממפגשיו התרבותיים והחברתיים לאורך ימים ושנים – לעולם יעמידו חז"ל את העיקר על הבחירה. זו גם דרכם של רבנים מאז ומעולם – אין הם מתעלמים משיקולים פסיכולוגיים, אולם ההקרנה המתמדת העולה מהם היא היסוד הגדול שהעיקר תלוי בבחירתו החופשית של האדם, ואת גורלו לא קובעים כוחות משום סוג שהוא – לא קווי יד ולא חכמת הפרצוף, לא מזל לידתו ולא קמיעות שקיבל, כי אם בחירתו החופשית הטובה. ד. אין דרך מלאכותית בה ניתן להתמודד עם בעיות פנימיות עמוקות. נכון הוא שאנו מחפשים קיצורי דרך, ופתרונות קלים בכמה צעדים. ברם, היכולת להתמודד עם כוחות ענק אלה שמקורם בפסיכולוגיה של האדם מחייבת נכונות פנימית לעבור מהפך שאינו פשוט כלל ועיקר. גדולי בעלי המוסר, בבואם לדבר על הדרך בה ראוי שאדם יעצב את עצמו, הדגישו פעם אחר פעם כי כוח הרצון הוא היסוד בו תלוי כל דבר אחר. המתען הפסיכולוגי שנושא אדם עימו משפיע השפעה כה ניכרת, שכדי לעצבו ולהוליך אותו לכח בניין ויצירה אין לו לאדם אלא לעבור מהפך

פנימי עמוק. אין אדם אחר יכול לגאול את האדם ממצוקתו, כי אם רק להדריך אותו ולכוון אותו. ברם מול עצמו יכול רק האדם לעמוד. ה. עיקר הדרך לעבור שינוי פסיכולוגי נעוצה ביכולת לראות את האחר. עד שאנו מתעסקים בכל עת בתוך עצמנו, ועשויים ללקות בתפיסה ניהליסטית או נרקסיסטית, מלמדים אותנו חז"ל כי טוב לו לאדם לצאת ממסגרות עצמו. ביציאה זו, המלווה באמפתיה ובחסד וברחמים, כמו גם ברגישות למצוקתו של האחר, מוצא אדם את עצמו. אמת הדבר כי הדבר קשה מאוד לביצוע, כיוון שהמסובך בתוך עצמו אינו פנוי נפשית ורגשית לראות את האחר. ברם, זה גם מסלול גאולתו שלו עצמו. בשעה בה אדם מצליח לעקור עצמו מהתעסקות בעצמו, והוא רואה את האחר מולו, ומסייע לו וגומל עימו חסד, הוא מוצא אף מזור לבעיותיו שלו, והן הופכות לו למבוע של יצירה גדולה, ושל יכולת להתמודד עם השאלות הקיומיות העמוקות המלוות אותו בתחום הנפשי. ו. המסר העולה מכל הסיפורים הוא מורכב מאוד. כמו בסיפורים, בהם אין פיתרון אחד וחד-משמעי, והמסקנה העולה מהם היא ש"אין מזל לישראל" פותח אופקים, אך בסופו של דבר הכל תלוי ב"צדקה תציל ממות", כך נכונים הם הדברים גם בפסיכולוגיה. שערים רבים נפתחים לו לאדם כשהוא מכיר כי יש בכוח בחירתו החופשית לעשות הרבה, אך שערים אלה אינם הכל. הוא זקוק לזרה רבה, לעיצוב דרך מסודרת ומסובכת כאחד, בצעדים רבים ועקיבים. התפיסה העקרונית מלמדת אותו כי כל האפשרויות פתוחות, אולם הכניסה לשערים עצמם מותנית בו.

כך אפוא הופכים דברי חז"ל על האסטרולוגיה ליסודות פסיכולוגיים מעניינים. יסוד העניין, כאמור, הוא במשקל הגדול שניתן בדברי חכמינו לבחירתו החופשית של האדם, לאל כל התעלמות מהקשיים הניצבים בפניו. הכרה בקשיים אין משמעה כניעה להם. התעלמות מהקשיים אין משמעה גבורה כי אם טיפשות. רק המכיר את חוקי העולם הפסיכולוגי ומתייחס אליהם בכובד הראש הנדרש, אך אינו נכנע להם, כי אם חי באופן מתמיד בעולם המאמין שבבחירה החופשית של האדם מצויה גם יכולת ריפוי, הוא העומד בפני המציאויות הנפשיות המסובכות בתוכן אנו חיים בעוצמה אמונית גדולה, וממשיך התייחסות עתיקת יומין בתחום אחד בתחום העולם הפסיכולוגי. עיקר המסר העולה ממשנת חז"ל הוא המשקל העצום שיש לבחירתו החופשית הטובה של האדם, היכולה לגבור על המצוקות כולן, ולפתוח בפניו שערים חדשים של התקדמות עצמית.